

ТЭКСТ КУЛЬТУРЫ Ў ШКОЛЬНЫХ ПАДРУЧНІКАХ ПА БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Ключавыя словы: лінгвакраіназнаўчая лексіка, лінгвакультуралагічны падыход, тэкст культуры, школьны падручнік па беларускай мове.

Сучасныя падручнікі па беларускай мове рэалізуюць лінгвакультуралагічны падыход, які “праектуе і арганізуе адукацыйны працэс на аснове каштоўнасна арыентаванага зместу, прыярытэту культуры і духоўных асноў асобы, устаноўкі на дыялог культур, вывучэння традыцый і каштоўнасцей, самабытнасці нацыянальнай культуры” [6]. Значнасць лінгвакультуралагічнага падыходу актуалізуецца ў сувязі “з неабходнасцю лінгвадыдактычнай інтэрпрэтацыі сучасных дасягненняў лінгвістычнай навукі, у прыватнасці, лінгвакультуралогіі, этналінгвістыкі, лінгвакраіназнаўства, сацыялінгвістыкі, этнапсіхалінгвістыкі” [3, с. 3–4].

Філасофска-філалагічная традыцыя прызнання першаснасці мовы сярод нацыянальных кампанентаў культуры, бачанне ў мове сродку назапашвання і адлюстравання духоўных здабыткаў чалавецтва (С.С. Аверынцаў, М.М. Бахцін, Р.А. Будагаў, В. фон Гумбальт, Д.С. Ліхачоў, Ю.М. Лотман, В.А. Маслава і інш.) не магла быць ненаследаванай сучаснай лінгваметодыкай. На сённяшні дзень працэс выкладання мовы грунтуецца на этнакультурнай аснове, што падразумявае гатоўнасць да засваення культурных канонаў свайго і іншых народаў.

У методыцы навучання тэма генетычна абумоўленага ўзаемадзеяння мовы і культуры грунтоўна распрацавана тэорыяй краіназнаўства, асновы якой закладзены ў працах Я.М. Верашчагіна і В.Г. Кастамарава: “Краіназнаўчае напаўненне вучэбнага тэксту – гэта дэманстрацыя ... культуры” [2, с. 114]. Пастуліраваная даследчыкамі думка аб тым, што падручнік мовы павінен быць адначасова падручнікам культуры, прывяла да вызначэння і крышталізацыі паняцця *прэцэдэнтны тэкст* як знак уключанасці адзінкі ў фонд абавязковых ведаў нацыянальнай культуры. Аналагічны змест маюць паняцці, замацаваныя ў навуковай літаратуры: *тэкст культуры* (Е.Е. Бразгоўская), *кананічныя* (Ю.М. Лотман), *аблігаторныя* (Я.М. Верашчагін, В.Г. Кастамараў), *эталонныя* (Ю.А. Сарокін) тэксты.

Менавіта ў кантэксце тэзіса ўзаемасувязі мовы і культуры атрымала развіццё фундаментальная міждысцыплінарная галіна ведаў – лінгвакультуралогія як “навука, што ўзнікла на мяжы лінгвістыкі і культуралогіі і даследуе факты культуры народа, адлюстраваныя і замацаваныя ў мове» [5, с. 28]. У рэчышчы лінгвакультуралогіі таксама

адсутнічае агульнапрынятае азначэнне паняцця *лінгвакраіназнаўчая лексіка*, не існуе адзінага тэрміна, які б намінаваў дадзены феномен. У сучаснай метамоўнай лінгвістыцы маецца шэраг тэрмінаў, што ілюструюць сувязі мовы і культуры: *фонавая лексіка* (Я.М. Верашчагін, В.Г. Кастамараў), *лексіка з культурным кампанентам* (Н. Г. Комлеў), *ключавыя словы культуры* (А. Вяжбіцкая), *лінгвакультурэмы* (В.В. Вараб'ёў), *лінгвакультурныя канцэпты* (З.Д. Папова, І.А. Сцернін) і інш. З мноства наяўных паняццяў мы аддаём перавагу *тэксту культуры*, які “забяспечвае адначасова існаванне ў прасторы культуры міжтэкставых дыялогаў” [1, с. 51].

Выяўленню моўных зон, насычаных культуразнаўчай інфармацыяй, спрыяе свядомы адбор тэкстаў культуры для школьнага падручніка па мове, якія паўнацэнна рэалізуюць каштоўнасна-арыентацыйную функцыю пры наступных умовах:

– тэкст культуры цэласна прадстаўляе моўную карціну свету, выяўляе спецыфіку нацыянальнага светабачання, мастацка-эстэтычныя ўніверсаліі. Тэкст у лінгвакультуралагічным аспекце разглядаецца не толькі і не столькі як сукупнасць граматыка-арфаграфічных формаў, а ў адзінстве ўсіх сваіх функцый – кумулятыўнай, сімвалічнай, этычнай. Паводле Ю.М. Лотмана, зыходным для разумення тэксту з’яўляецца “той момант, калі сам факт лінгвістычнага афармлення перастае ўспрымацца як дастатковы для таго, каб выказванне ператварылася ў тэкст. На фоне гэтага вылучаецца група тэкстаў, якія выяўляюць прыметы значымай у пэўнай сістэме культуры, каштоўнасці” [4, с. 25];

– тэкст культуры стварае ўмовы для спазнання набыткаў іншых народаў, выхавання талерантных адносін паміж людзьмі, прыналежнымі да розных этнасаў, канфесій. Побач з адназначным прызнаннем самакаштоўнасці кожнай асобы, кожнай нацыі важнае ўсведамленне таго, што родны народ – не адзіны носьбіт культуры. Мэта сучаснай адукацыі заключаецца ў фарміраванні асобы, здольнай да актыўнай жыццядзейнасці ў шматнацыянальным асяроддзі, выхаванай у кантэксце павагі да іншых культур. Гэтая ўстаноўка падразумявае рэалізацыю дзвюх задач: а) глыбокае авалоданне культурай уласнага народа, б) стварэнне ўмоў для інтэграцыі вучняў у культуру іншых народаў. Засваенне традыцый спрыяе асэнсаванню таго, што родная культура выступае адной з формаў шматкультурнай разнастайнасці свету;

– тэкст культуры выяўляе спецыфіку маўленчых этыкетных формул, уласцівых традыцыям кожнага этнасу. Беларуская мова, пастаянна адчуваючы ўплыў суседніх культур, праз уласныя лексічныя рэсурсы сфарміравала самабытную сістэму формаў маўленчага этыкету, якая павінна быць засвоена асобай;

– тэксты культуры падручніка па мове рэпрэзентуюць узоры філалагічнай (маўленчай, рытарычнай, герменеўтычнай) думкі. Такія тэксты павінны фарміраваць паважлівыя, адказныя адносіны да слова,

мовы, гісторыі, прадстаўнікоў культуры, грамадскіх дзеячаў розных часоў. Лінгвістычныя разборы паэтычнага, праявічнага тэксту як мадэлі аналізу павінны прапаноўвацца з класічных набыткаў нацыянальнай філалагічнай школы. Пры гэтым надзвычай важна, што падобныя ўзоры адлюстроўваюць разуменне твора мастацтва элітарным носбітам мовы, які прапануе эталон прачытання тэксту. Гэта не толькі прафесійная ілюстрацыя, але і дэманстрацыя культуры ўспрымання, уласнай пазіцыі падрыхтаванага, свядомага чытача;

– культуразнаўчы кампанент тэкстаў падручніка можа быць забяспечаны ўсведамленнем таго, што культура ёсць “сукупнасць спосабаў творчай дзейнасці” (Т.С. Георгіева). Навучанне мове не можа быць звязана да аналітыка-сінтэтычных уменняў валодання лінгвістычным матэрыялам. Змест сучаснай моўнай адукацыі пашыраецца за кошт развіцця творчага кампанента. Лінгвістычны матэрыял як ніякі іншы прыдатны ў гэтым плане. Вучань, ствараючы тэкст, выкарыстоўвае частку лексічнага запаса, граматычных канструкцый, беручы іх гатовымі з “кішэняў моўнай памяці”. Аднак у камунікатыўным плане кожны з нас выступае як творца, бо любы тэкст узнаўляецца штораз нанова. Згодна з канцэпцыяй А.А. Патабні, мова наогул ёсць “абсалютная творчасць, якая толькі можа быць уласціва чалавеку, і толькі з гэтай прычыны мае для яго значэнне” [7, с. 241]. Адпаведна тэксты школьнага падручніка павінны быць прасякнуты культурай творчых адносін да мовы, прырода якой абумоўлена тым, што слова, тэкст ёсць сродак самавыяўлення асобы. Любое імкненне пабудаваць уласнае, нешаблоннае выказванне ёсць прыроджаная патрэба пошукаў свайго я праз вымаўленае (напісанае) слова. Культура творчасці, рэалізаваная ў сваім і ацэнена ў чужым тэксце, выступае складнікам філалагічнай культуры вучня;

– пры лінгвакультуралагічным падыходзе важным з’яўляецца вывучэнне ключавых слоў і паняццяў, што выяўляюць каштоўнасныя арыенціры пэўнага этнасу. Напрыклад, для беларусаў у якасці традыцыйных культурных канстантаў можна вылучыць *родны кут, родны край, зямля*. Зямля ў кантэксце беларускай культуры ўвасабляе малую радзіму, аснову быцця, крыніцу энергіі. Паводле дадзеных А.М. Ненадаўца, зямля для беларуса ўяўляецца як жывая істота, атрыбут гарманічнага, паўнацэннага жыцця. Апорнымі канструкцыямі для характарыстыкі выступаюць *новая зямля, благадатная зямля, пладавітая зямля, зямля як пух, зямля – раўніна, зямля абяздоленая, зямля гаротная, зямля – царыца, зямля – плачка, акрыленая зямля* і інш.

Тэкст культуры можа быць пашыраны за кошт лінгвакультуратворчага каментарыя на старонках падручніка. Найчасцей такія спробы маюць форму невялікіх слоўнікаў да складаных для разумення лексічных або фразеалагічных адзінак. Дыдактычную вагу

маюць вытлумачэнне рэалій, эпіграфіаў, алюзій, што патрабуюць фонавых ведаў і ставяць за мэту забяспечыць адэкватнае разуменне тэксту.

Неацэнную дапамогу настаўнікам, складальнікам падручнікаў у плане актуалізацыі тэкстаў культуры аказваюць лінгвакультуралагічныя працы, мэта якіх – семантызацыя сучаснага лексічнага фону. Узорным прыкладам у гэтым плане з’яўляецца кніга “Традыцыйная культура і побыт беларусаў”, якую падрыхтавалі вучоныя К.С. Півавар і Г.А. Арцямёнак [8]. Выданне забяспечвае інкультурацыю чытача як працэс уваходжання ў культурную прастору беларускамоўнай карціны свету. Густоўна адабраная актуальная лексіка з апорай на эстэтычны невербальны кампанент падае факты і з’явы мовы, што адлюстроўваюць беларускае культурна-маўленчае асяроддзе.

Зафіксаваны матэрыял рэпрэзентуе традыцыйны побыт беларусаў (*гасцінец, замчышча, кірмаш, ратуша, бусянка, млын, калыханка, куфар, талака*), свет беларускай прыроды (*валун, крыніца, васілёк, вярба, канюшына, шыпына*), лексіку легенд (*асілак, вясёлка, скарб*), народныя святы (*батлейка, радаўніца, вербніца*), беларускія стравы (*бабка, бульба, верашчака, мачанка*) і выяўляе спецыфіку беларускай карціны свету. Кожны са слоўнікавых артыкулаў утрымлівае лаканічную, вывераную інфармацыю – агульнагуманітарныя звесткі, якія цэласна ствараюць дыскурс носьбітаў і прыхільнікаў беларускай культуры.

Менавіта тэксты культуры школьных падручнікаў здольныя засцерагчы самабытнасць сістэмы моўнай адукацыі ад уніфікаванасці, звышстандартызацыі, захаваньня самакаштоўнасць, мовы і культуры народа ў кантэксце ідэй глабалізацыйных працэсаў.

Літаратура

1. Бразговская, Е.Е. Текст культуры: от события – к со-бытию (логико-семиотический анализ межтекстовых взаимодействий): монография / Е.Е. Бразговская. – Пермь: Пермский ун-т, 2004. – 284 с.
2. Верещагин, Е.М. Язык и культура / Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров. – М.: Русский язык, 1983. – 269 с.
3. Зелянко, В.У. Навучанне беларускай мове: лінгвакультуралагічны падыход. 10–11 класы: вучэб.-метад. дапам. / В.У. Зелянко. – Мінск: НІА, 2011. – 136 с.
4. Лотман, Ю.М. Статьи по семиотике культуры и искусства / Ю.М. Лотман. – СПб. : Академ. проект, 2002. – 544 с.
5. Маслова, В.А. Лингвокультурология: учеб. пособие / В.А. Маслова. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
6. Образовательные стандарты общего среднего образования [Электронный ресурс] : утв. постановлением Министерства образования Респ. Беларусь, 26.12.2018 № 125. – Режим доступа: <https://adu.by/images/2019/01/obrstandarty-ob-sred-obrazovaniya.pdf>. – С. 1–192. – Дата доступа: 23.01.2020.
7. Потебня, А.А. Эстетика и поэтика / А.А. Потебня. – М. : Искусство, 1976. – 256 с.
8. Традыцыйная культура і побыт беларусаў / К.С. Півавар, Г.А. Арцямёнак. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя, 2021. – 179 с.